

Sterren en sterevolutie

Marc van der Sluys

Nikhef, Universiteit Utrecht

hemel.waarnemen.com

Universiteit
Utrecht

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijvenHet leven van
sterrenHydrostatisch
evenwichtEigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van
sterrenHet einde van lichte
sterrenHet einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

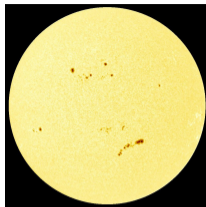
Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Grootheid		Eenheid	Aarde
Massa	$M_{\odot}$	$1,99 \times 10^{30}$ kg	$333\,000 M_{\oplus}$
Straal	$R_{\odot}$	696 000 km	$109 R_{\oplus}$
Dichtheid	$\bar{\rho}_{\odot}$	$1,4$ g/cm ³	$0,26 \bar{\rho}_{\oplus}$
Lichtkracht	$L_{\odot}$	$3,85 \times 10^{26}$ W	$\sim 3 \times 10^9$ “ $L_{\oplus}$ ”
Temperatuur:			
Oppervlak	$T_{\text{opp},\odot}$	5500°C	15°C
Centrum	$T_{\text{c},\odot}$	$\sim 16 \times 10^6$ °C	$\sim 7000^{\circ}\text{C}$

Sterren en stervoluitie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch evenwicht
Eigenschappen van sterren
Sterren in groepen
Het kleur-magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

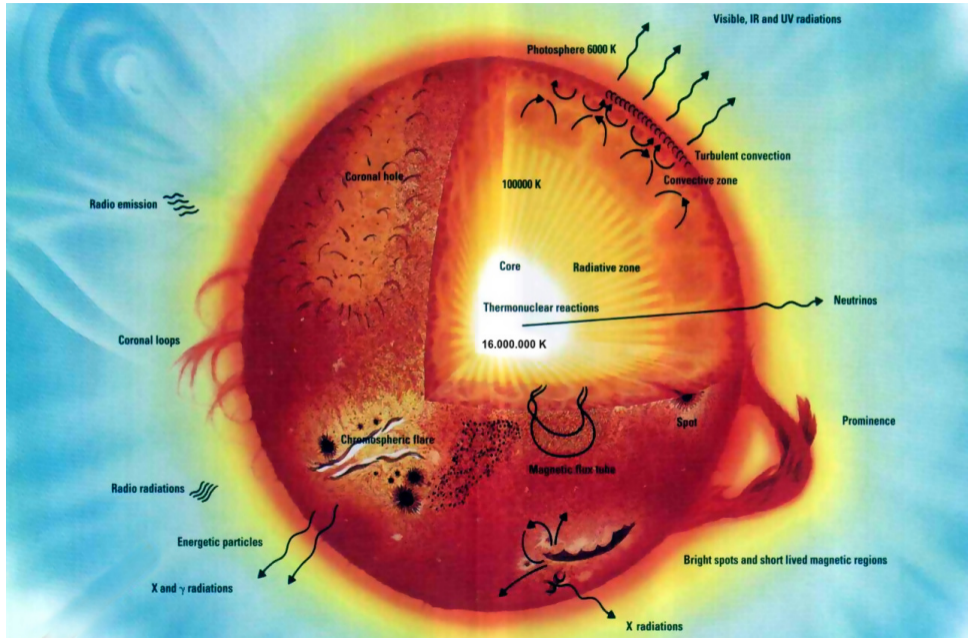
Het einde van lichte sterren
Het einde van zware sterren
Supernovae

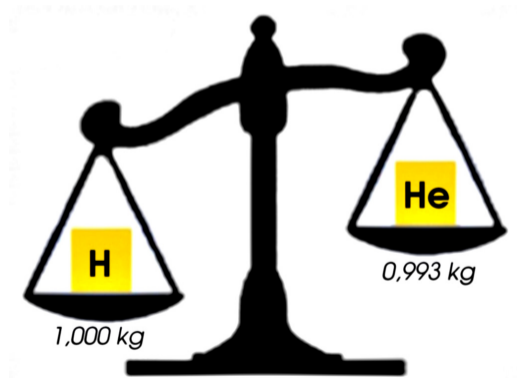
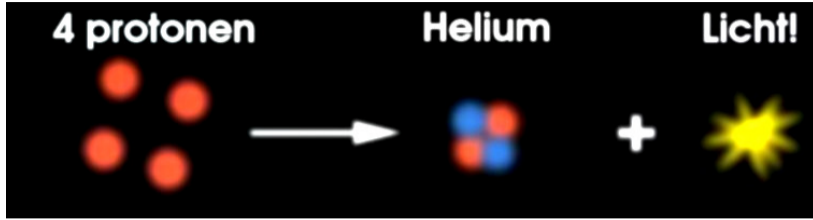
Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof

Structuur van de Zon

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Het wintersterrenbeeld Orion

Het wintersterrenbeeld Orion

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch evenwicht

Eigenschappen van sterren

Sterren in groepen

Het kleur-magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte sterren

Het einde van zware sterren

Supernovae

Dubbelsterren

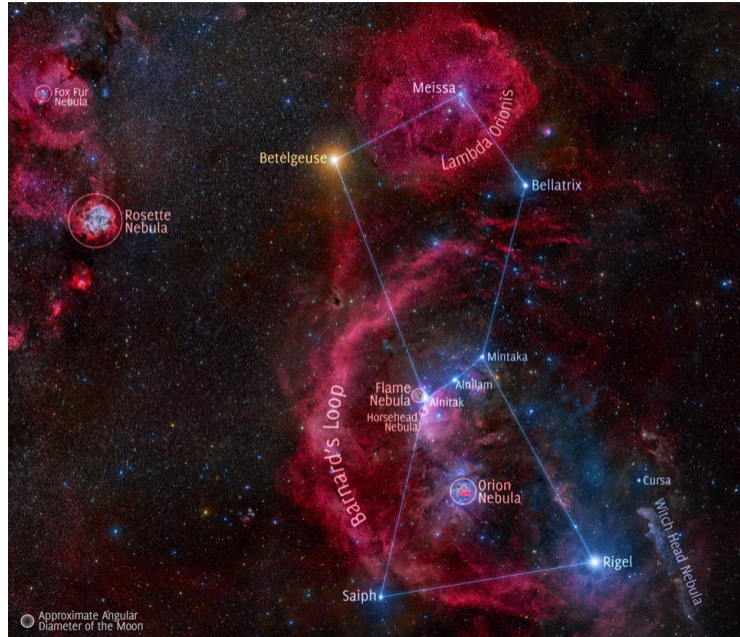
Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

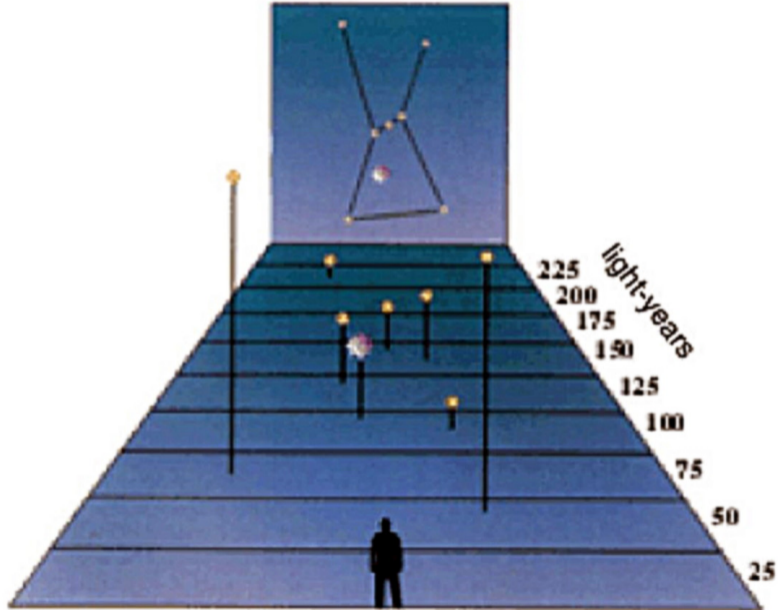
Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Sterren en sterevolutie

De Orionnevel

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: HST (NASA/ESA)

Orionnevel: zonnestelsels in wording

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch evenwicht

Eigenschappen van sterren

Sterren in groepen

Het kleur-magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte sterren

Het einde van zware sterren

Supernovae

Dubbelsterren

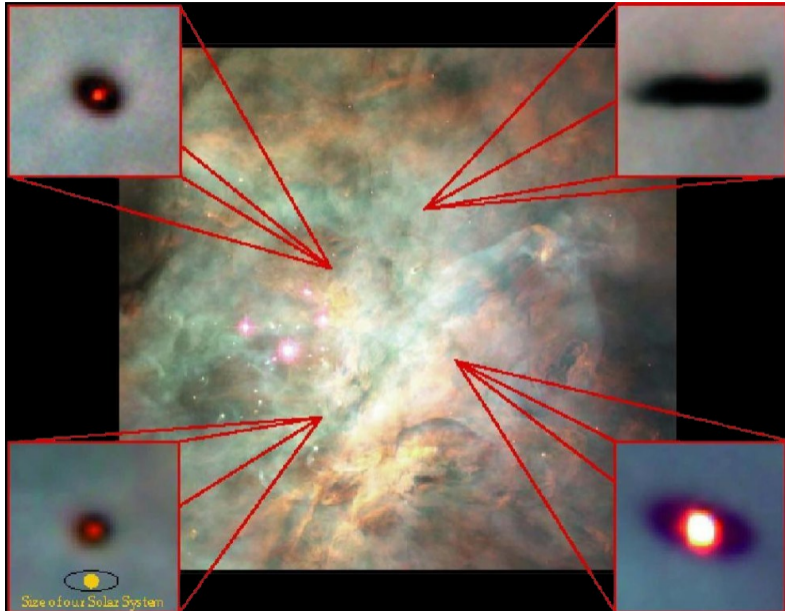
Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof

Bron: HST (NASA/ESA)

Sterren en sterevolutie

Protosterren met protoplanetaire schijven

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: HST (NASA/ESA)

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

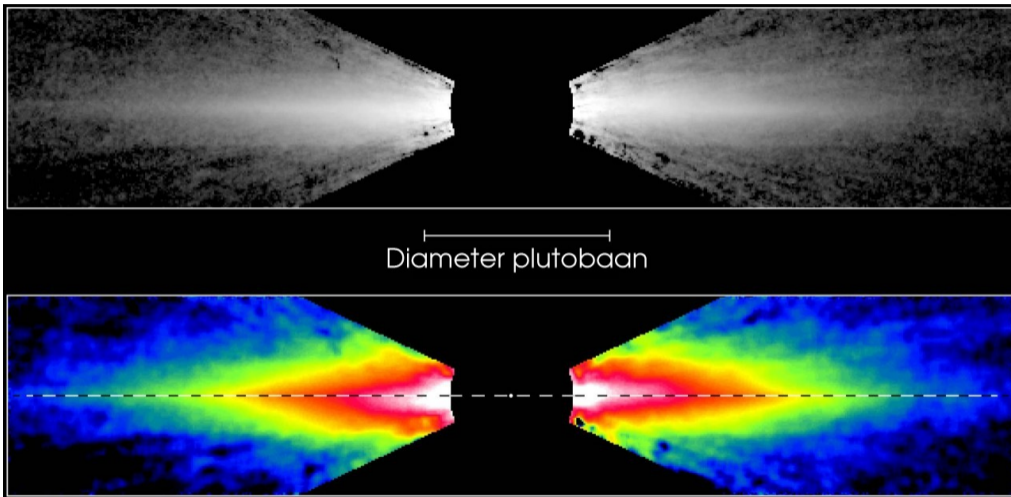
Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: HST (NASA/ESA)

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

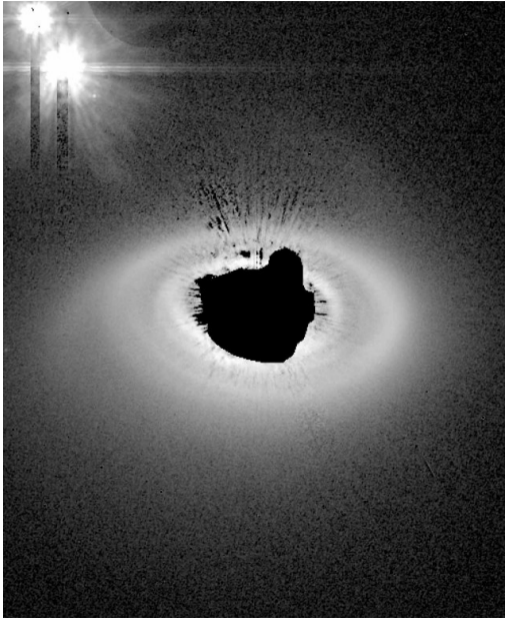
Materie-overdracht

Witte dwergen

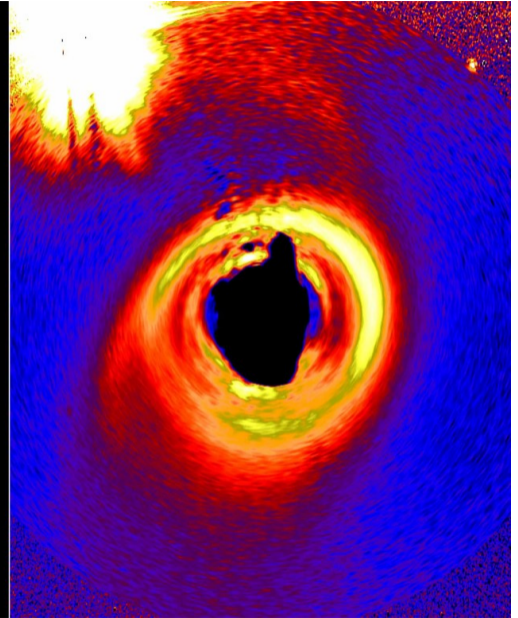
Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Planeetvorming

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: VLT (ESO)

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch evenwicht

Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

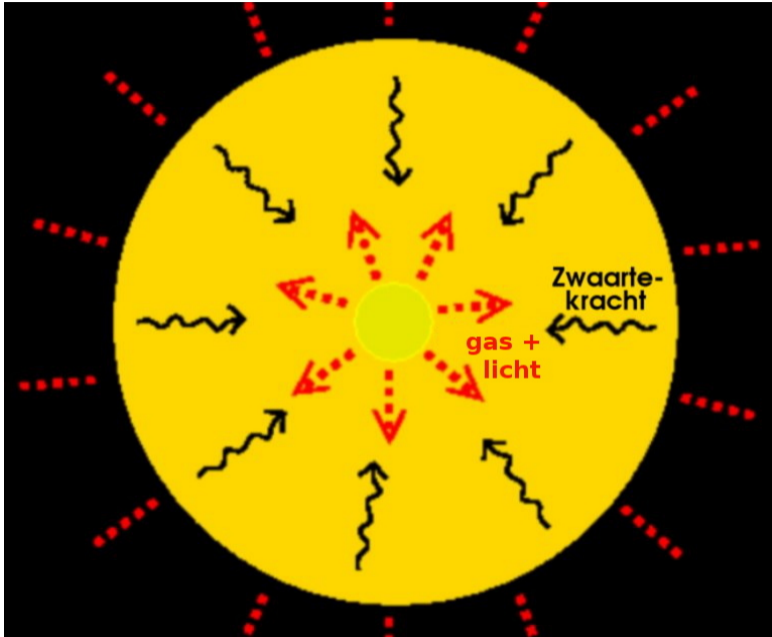
Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Hydrostatisch evenwicht

	M ($M_{\odot}$)	t (Mjr)	R ($R_{\odot}$)	L ($L_{\odot}$)	T_o ($^{\circ}\text{C}$)	T_c (miljn $^{\circ}\text{C}$)	Aantal (t.o.v. $1 M_{\odot}$)
De Zon							
Stervorming							
De Orionnevel							
Protoplanetaire schijven	0,5	52 600	0,50	0,05	4138	9,8	7,07
Het leven van sterren							
Het leven van sterren	0,8	11 600	0,79	0,38	5380	13,4	2,34
Hydrostatisch evenwicht	1,0	4900	1,01	1,05	6080	15,9	1,00
Eigenschappen van sterren							
Sterren in groepen	1,5	1660	1,95	6,75	6930	20,9	0,131
Het kleur- magnitudediagram	2,0	582	2,23	20,4	8500	22,5	0,0232
Evoluerende sterren	2,5	405	2,80	57,8	9800	24,1	0,00959
Het einde van sterren							
Het einde van lichte sterren	3,0	246	3,09	120	11 100	25,2	0,00380
Het einde van zware sterren	5,0	70,6	4,19	895	15 700	28,6	0,000327
Supernovae	10,0	12,7	5,74	8590	23 500	32,8	0,0000116
Dubbelsterren							
Materie-overdracht	20,0	5,18	8,78	67 900	31 700	37,0	0,0000093
Witte dwergen	50,0	2,41	15,9	527 000	39 300	41,4	0,0000005
Zwarte gaten							
Gravitatiegolven							

Eigenschappen *halverwege* de hoofdreeks (de helft van het waterstof verbruikt).

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van sterren

Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

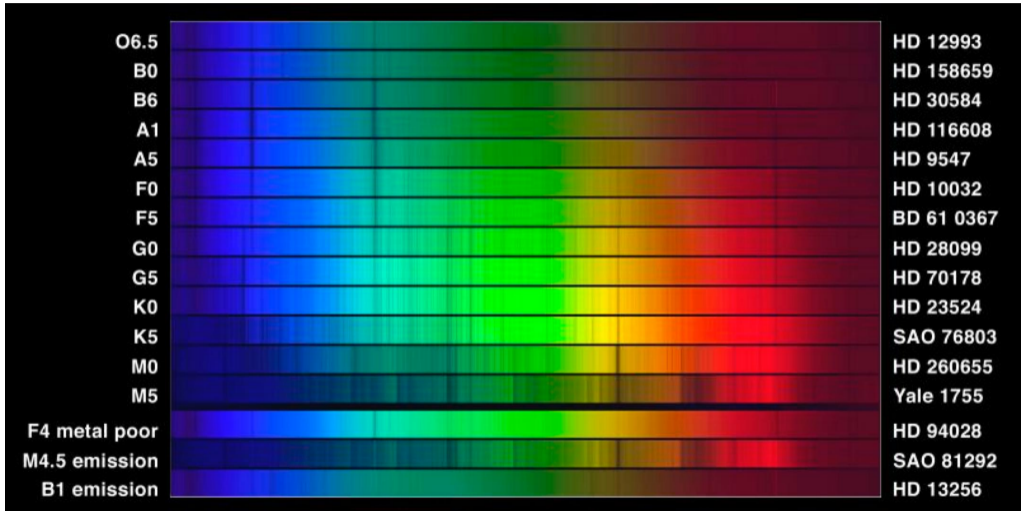
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijvenHet leven van
sterrenHydrostatisch
evenwichtEigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van
sterrenHet einde van lichte
sterrenHet einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Spectraaltypen	Temperatuur (K)	Kleur	Massa ($M_{\odot}$)	Levensverwachting (jaren)
O	30.000 – 60.000	Blauwachtig	20 – 120	$10^5 - 10^6$
B	10.000 – 30.000	Blauw-wit	3 – 20	10^8
A	7.500 – 10.000	Wit-blauw	1,5 – 3	paar keer 10^9
F	6.000 – 7.500	Wit	1,0 – 1,5	10^{10}
G	5.000 – 6.000	Geel-wit	0,8 – 1,0	paar keer 10^{10}
K	3.500 – 5.000	Oranjeachtig	0,5 – 0,8	$> 10^{10}$
M	2.000? – 3.500	Roodachtig	0,08 – 0,5	$> 10^{11}$
Bruine Dwergen	$< 2.000?$	Bruinig?	$< 0,08$	$\gg 10^{11}$

Het spectraaltypen wordt vaak onderverdeeld met een cijfer 0–9. De Zon is bijvoorbeeld een G2 ster. De reeks van F, via G naar K is: ... F8, F9, G0, G1, G2, ..., G8, G9, K0, K1, ...

Helderheidsklasse	Betekenis
I	superreuzen
III	reuzen
IV	sub-reuzen
V	hoofdreekssterren (dwergen)
VI	(witte dwergen)

De waarden in de eerste tabel gelden voor hoofdreekssterren, dus helderheidsklasse V; alleen de temperaturen en kleuren gelden ook voor andere helderheidsklassen.

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

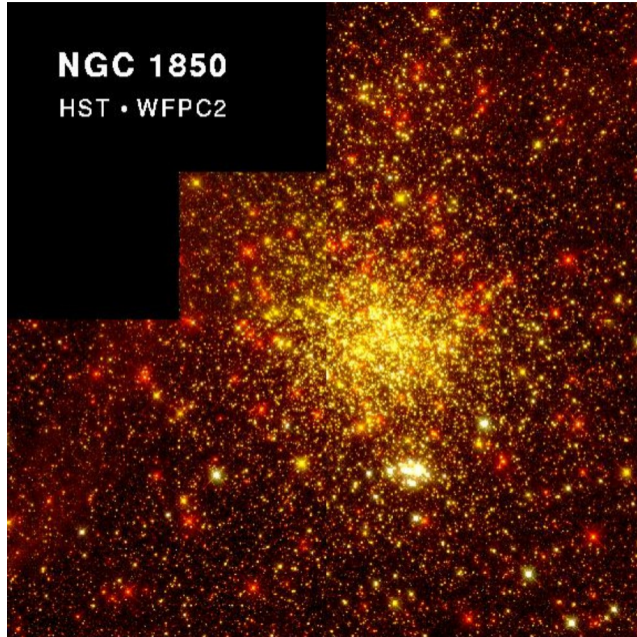
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Waterstoffusie:

$$T > 7 \text{ miljoen K}$$

$$\tau \approx 7 \text{ miljard jr}$$

H

H → He

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen

Het kleur- magnitudediagram

Evoluerende sterren

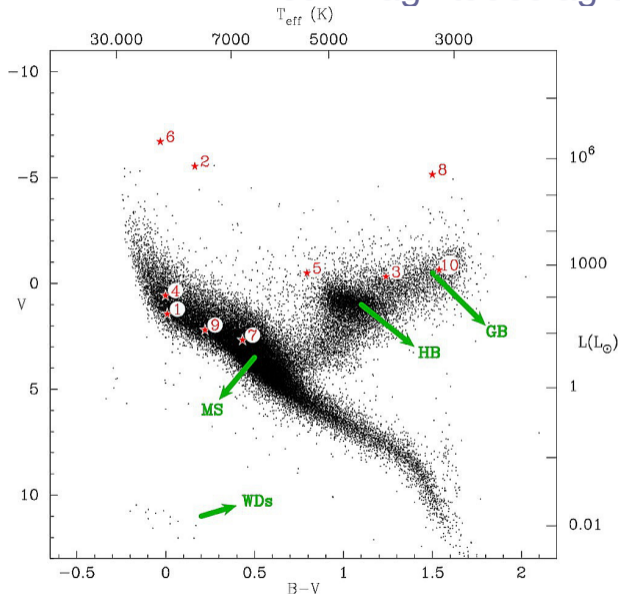
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof

● 48 495 sterren

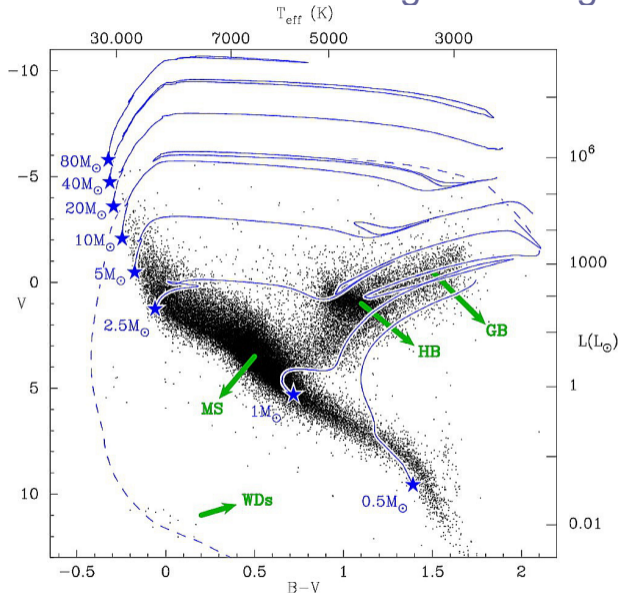
● $\frac{\Delta d}{d} < 20\%$

● $\Delta(B-V) < 0.1$ m

- ① Sirius
- ② Canopus
- ③ Arcturus
- ④ Vega
- ⑤ Capella
- ⑥ Rigel
- ⑦ Procyon
- ⑧ Betelgeuse
- ⑨ Altair
- ⑩ Aldebaran

Kleur-magnitudediagram: Hipparcos-catalogus

- 48 495 sterren
- $\frac{\Delta d}{d} < 20\%$
- $\Delta(B-V) < 0.1$ m

- Evolutiesporen
- $0.5 M_{\odot} - 80 M_{\odot}$

- MS: Hoofdreeks
- GB: Reuzentak (+AGB)
- HB: Horizontale tak
- WD: Witte dwergen

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Waterstoffusie:

$$T > 7 \text{ miljoen K}$$

$$\tau \approx 4 \text{ miljard jr}$$

Evolutie van een ster als de Zon: Horizontale tak

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

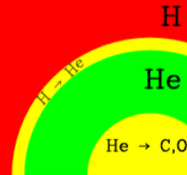
Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Heliumfusie:

$$T > 200 \text{ miljoen K}$$

$$\tau \approx 100 \text{ miljoen jr}$$

Evolutie van een ster als de Zon: Asymptotische reuzentak

Sterren en stervolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch evenwicht

Eigenschappen van sterren

Sterren in groepen

Het kleur-magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte sterren

Het einde van zware sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

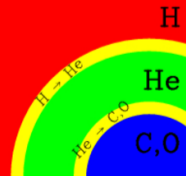
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Heliumfusie:

$T > 200$ miljoen K

$\tau \approx 25$ miljoen jr

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

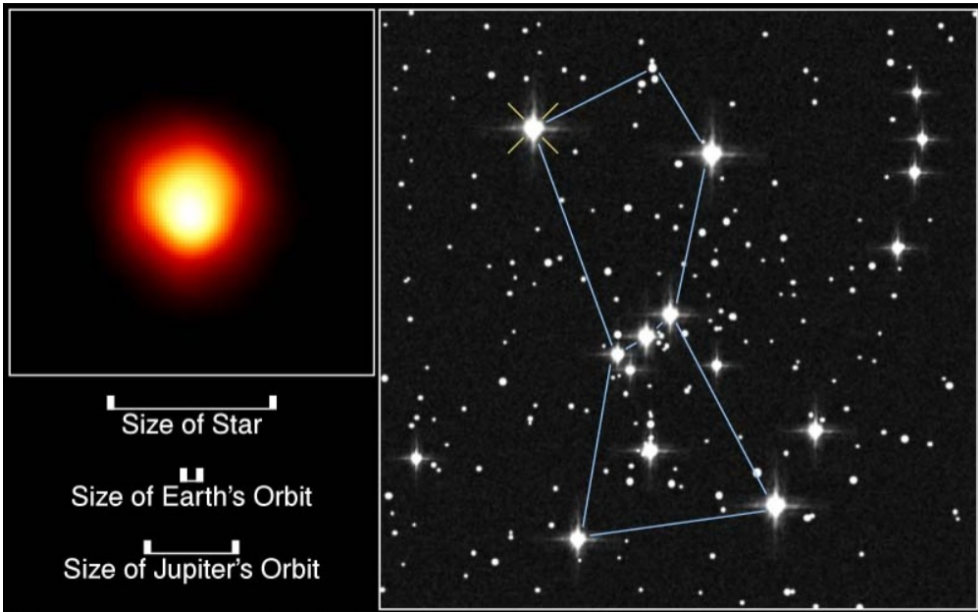
Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Rode reus: Betelgeuze

Bron: HST (NASA/ESA)

Sterren en sterevolutie

Wolf-Rayetster WR 124 en nevel M 1-67 ($\sim 20 M_{\odot}$)

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: [James Webb telescope \(NASA/ESA\)](#)

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

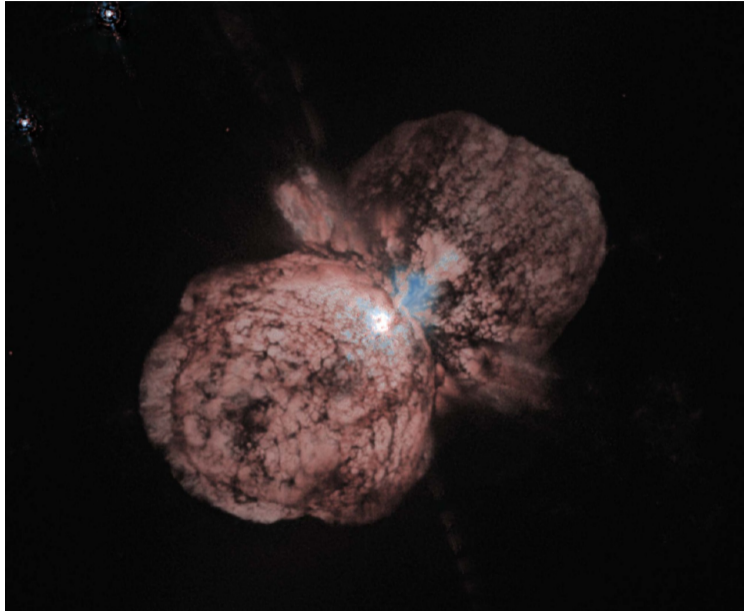
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Levenscyclus van sterren

Bron: HST (NASA/ESA)

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

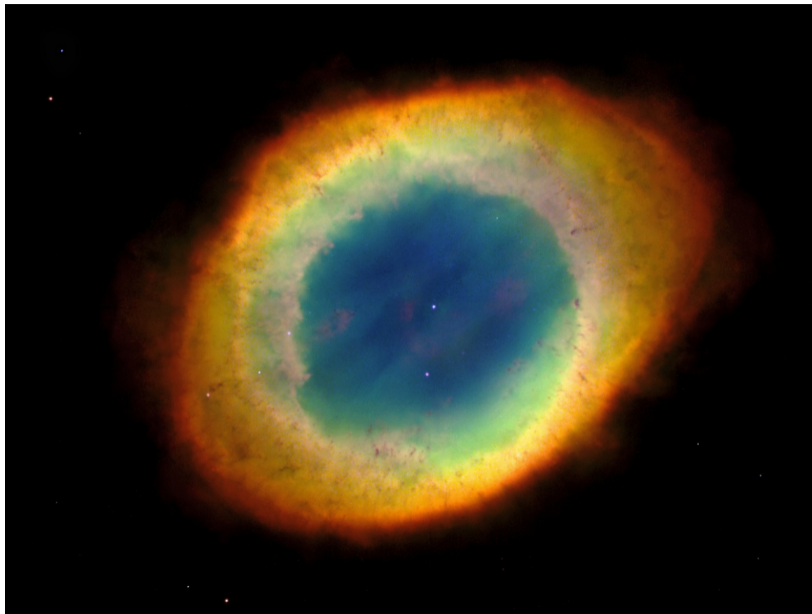
Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Planetaire nevel: de Ringnevel

Bron: HST (NASA/ESA)

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

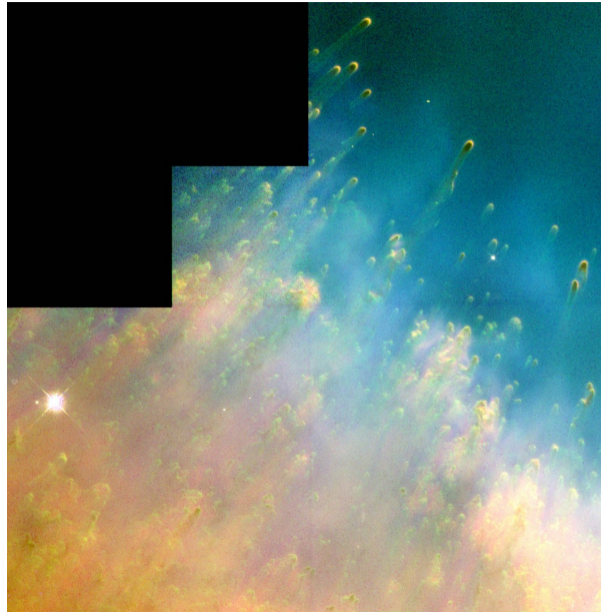
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

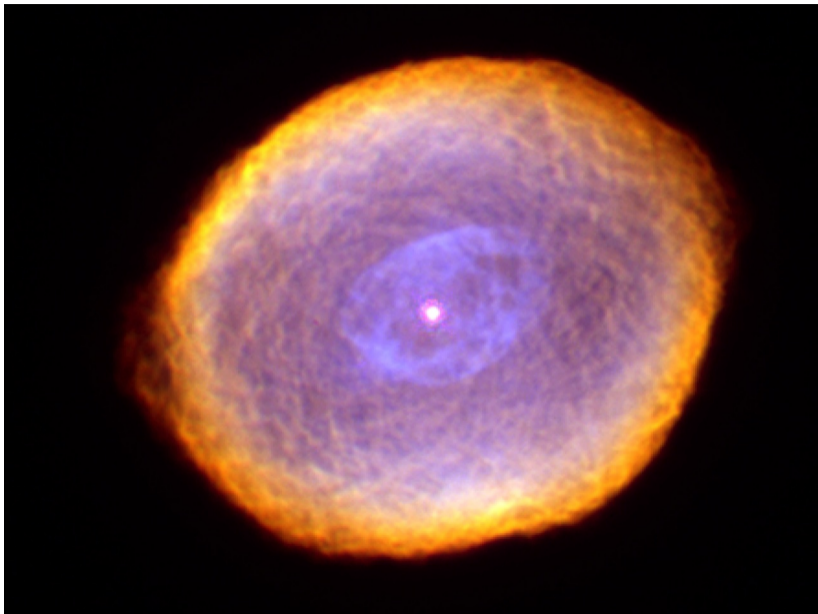
Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Planetaire nevel: de Halternevel

Bron: VLT (ESO)

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Planetaire nevel: the Cat's Eye nebula

Bron: HST (NASA/ESA)

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

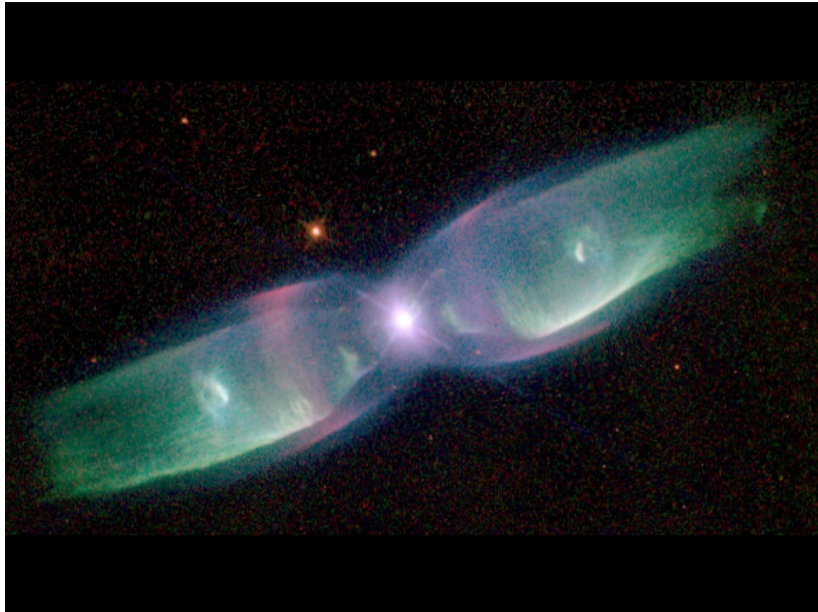
Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

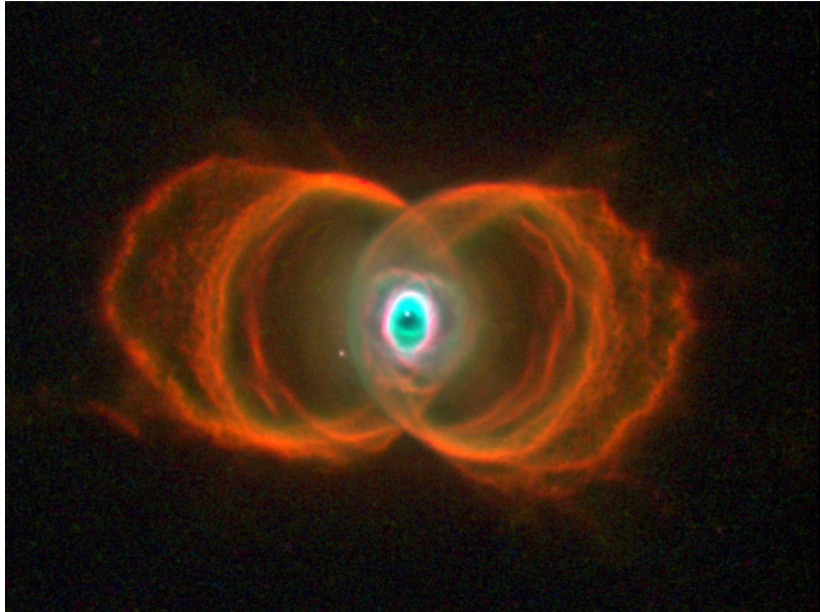
Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Planetaire nevel: the Hourglass nebula

Bron: HST (NASA/ESA)

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

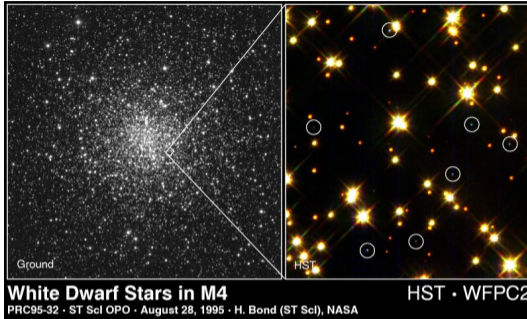
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

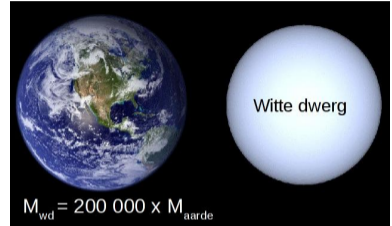
Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: [HST \(NASA/ESA\)](#)

- Sterren met $M \lesssim 8 - 10 M_{\odot}$, $> 90\%$ van alle sterren, worden WDs
- WDs bestaan meestal uit He of C+O
- Dichtheid van een WD ~ 1 miljoen keer die van water
- $M_{\text{wd}} \lesssim 1.4 M_{\odot}$; $\langle M_{\text{wd}} \rangle \approx 0.6 M_{\odot}$
- $L_{\text{wd}} \lesssim 0.001 L_{\odot}$

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

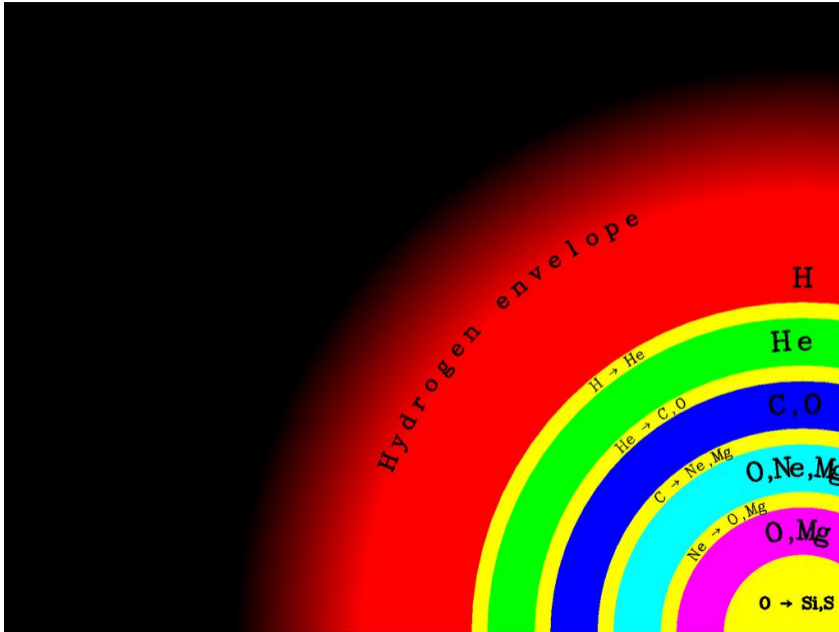
Het einde van zware sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Eindstadia van een zware ster: siliciumfusie

Sterren en stervolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch evenwicht

Eigenschappen van sterren

Sterren in groepen

Het kleur-magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte sterren

Het einde van zware sterren

Supernovae

Dubbelsterren

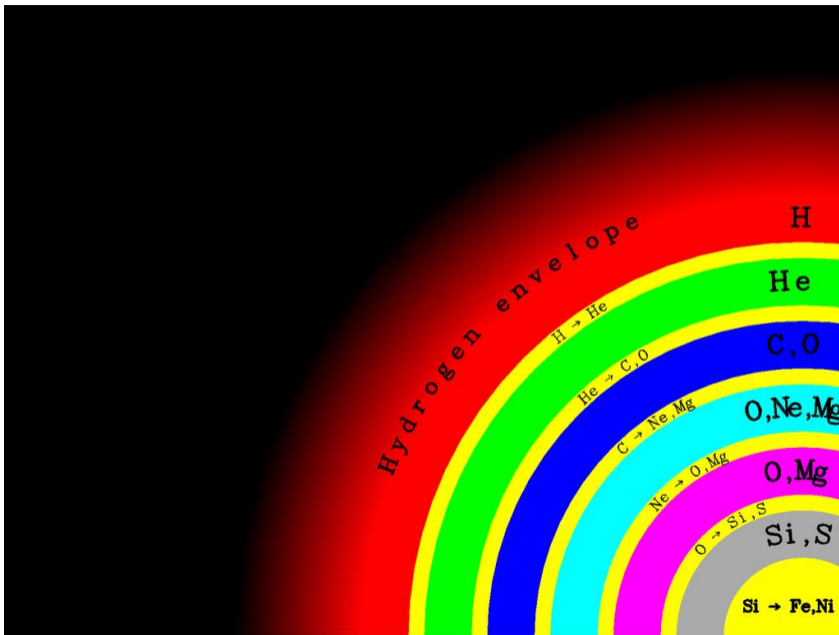
Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

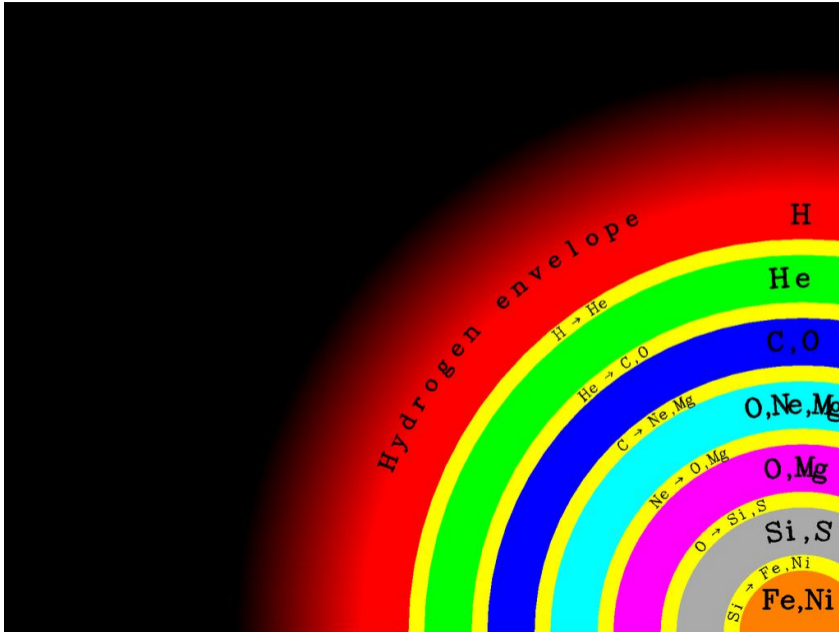
Het einde van zware sterren

Supernovae

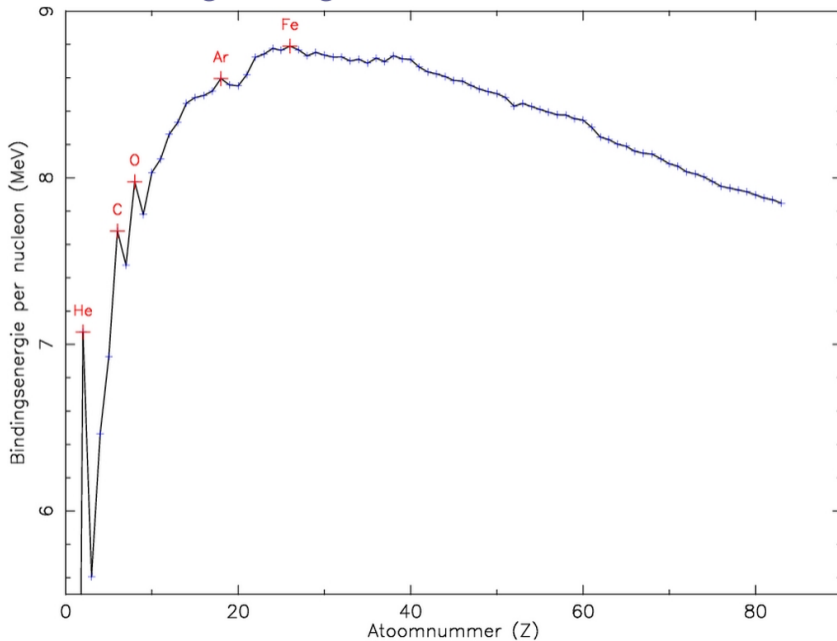
Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bindingsenergie van nucleonen in een atoomkern

Sterren en stervolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch evenwicht
Eigenschappen van sterren
Sterren in groepen
Het kleur-magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte sterren
Het einde van zware sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Fase	Nettoreacties	T (K)	τ
Waterstoffusie	H $\rightarrow$ He	$> 7 \times 10^6$	10 Myr
Heliumfusie	He $\rightarrow$ C,O	$> 2 \times 10^8$	1 Myr
Koolstoffusie	C $\rightarrow$ Ne,Mg	$> 8 \times 10^8$	1 kyr
Neonfusie	Ne $\rightarrow$ O,Mg	$> 1.5 \times 10^9$	1 maand
Zuurstoffusie	O $\rightarrow$ Si,S	$> 2 \times 10^9$	2 jaar
Siliciumfusie	Si $\rightarrow$ Fe,Ni	$> 3.3 \times 10^9$	3 dagen

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

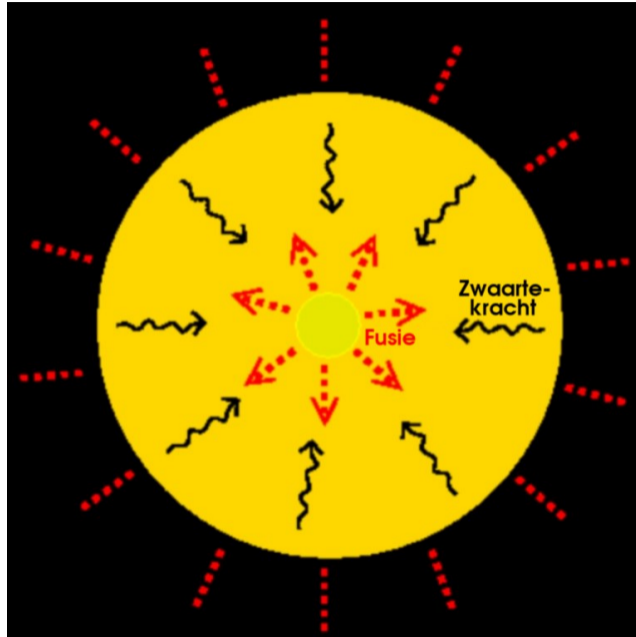
Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Hydrostatisch evenwicht. . .

Sterren en sterevolutie

... verloren!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

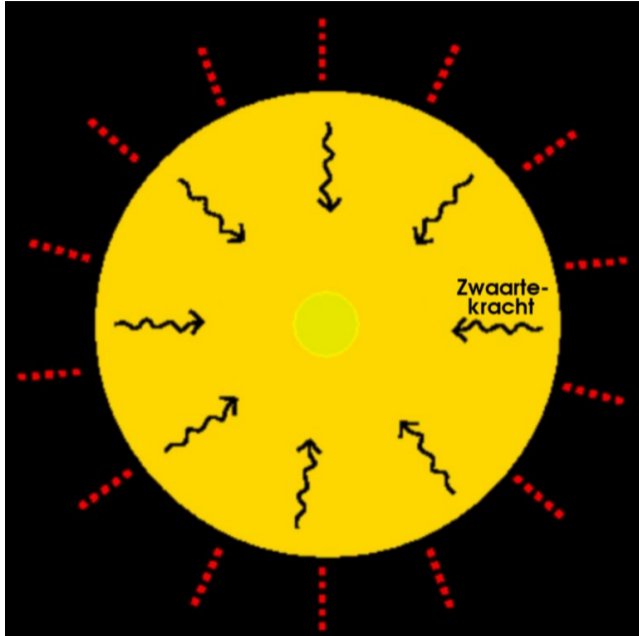
Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Sterrvorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

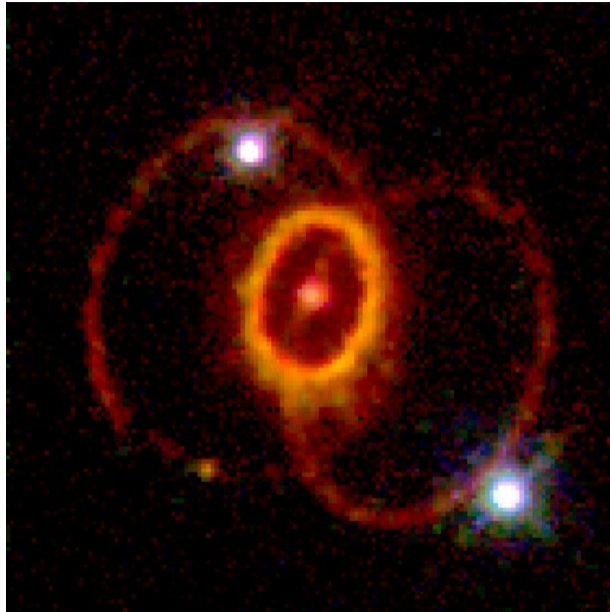
Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: HST (NASA/ESA)

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: VLT, ESO

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren

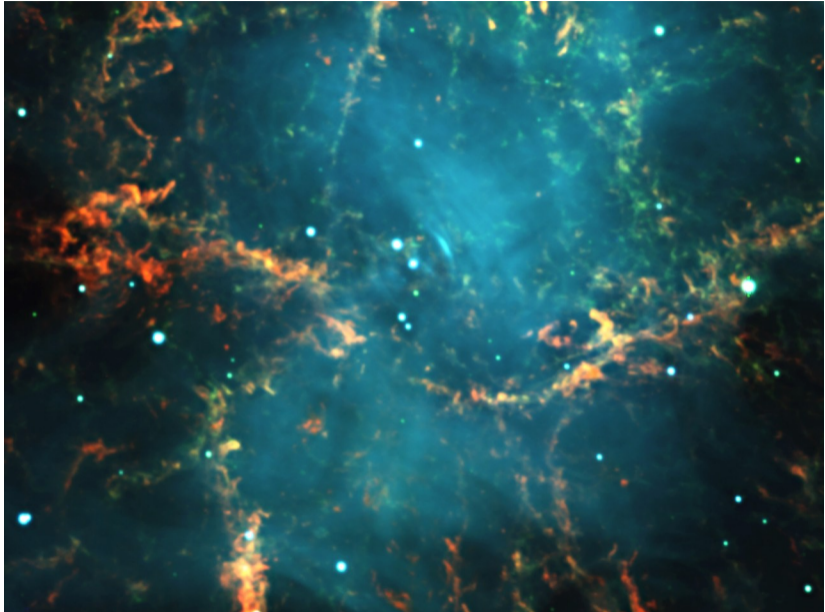
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Krabnevel (zoom)

Bron: VLT, ESO

De Krabpulsar: een roterende neutronenster (~ 20 km)

Sterren en
sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van
sterren

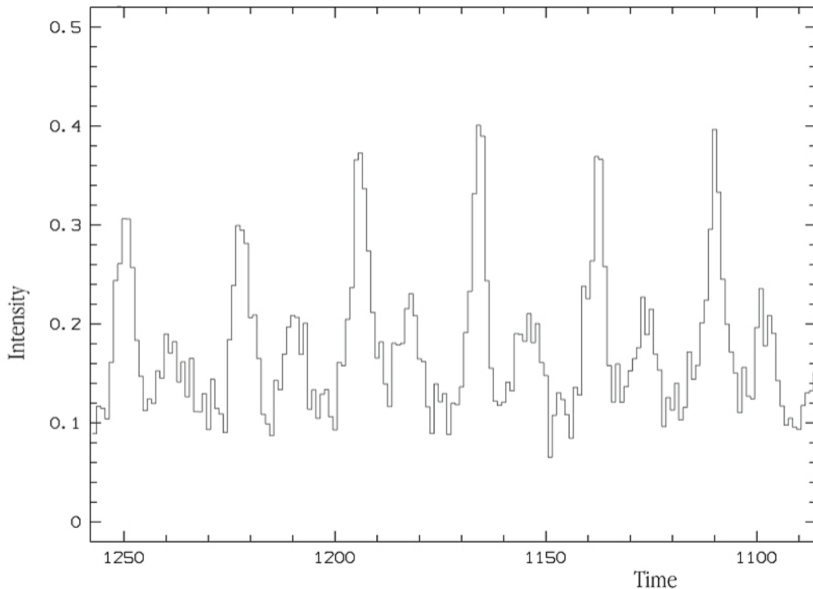
Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

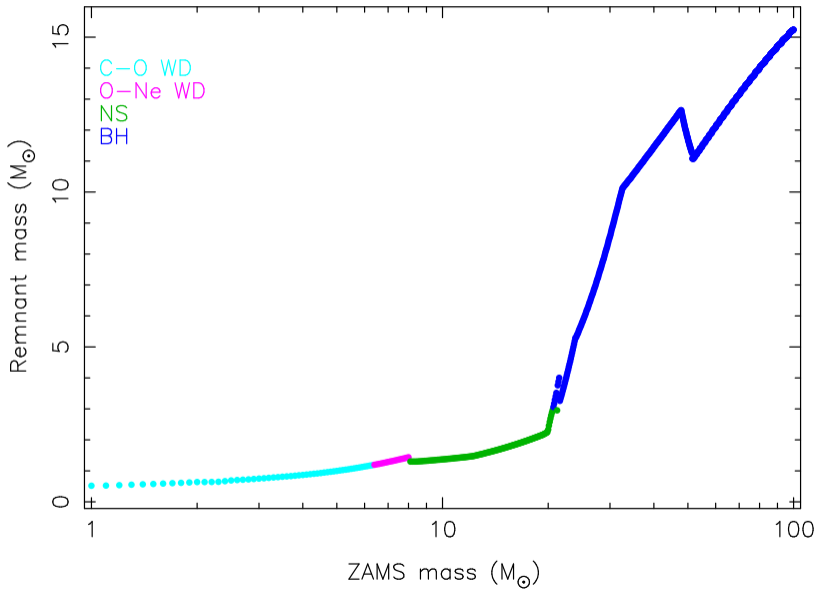
Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

~ 30 pulsen per seconde

Relatie tussen ZAMS-massa en eindmassa

ZAMS: Zero-Age Main Sequence: begin van de hoofdreeks

Sterren en stervolutie

De Zon

Sterrvorming

De Orionnevel
Protoplanetaire schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch evenwicht
Eigenschappen van sterren
Sterren in groepen
Het kleur-magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte sterren
Het einde van zware sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

- De Orionnevel
- Protoplanetaire schijven

Het leven van sterren

- Hydrostatisch evenwicht
- Eigenschappen van sterren
- Sterren in groepen
- Het kleur-magnitudediagram
- Evoluerende sterren

Het einde van sterren

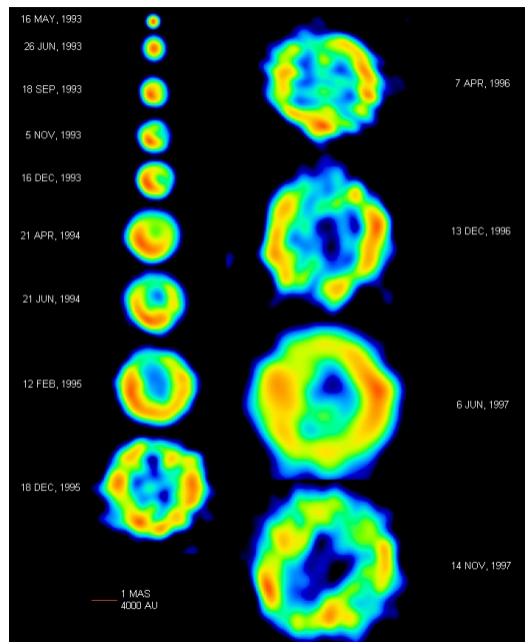
- Het einde van lichte sterren
- Het einde van zware sterren

Supernovae

Dubbelsterren

- Materie-overdracht
- Witte dwergen
- Zwarte gaten
- Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Cygnus loop

Eclipserende dubbelster

Sterren en stervolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch evenwicht
Eigenschappen van sterren
Sterren in groepen
Het kleur-magnitudediagram
Evoluerende sterren

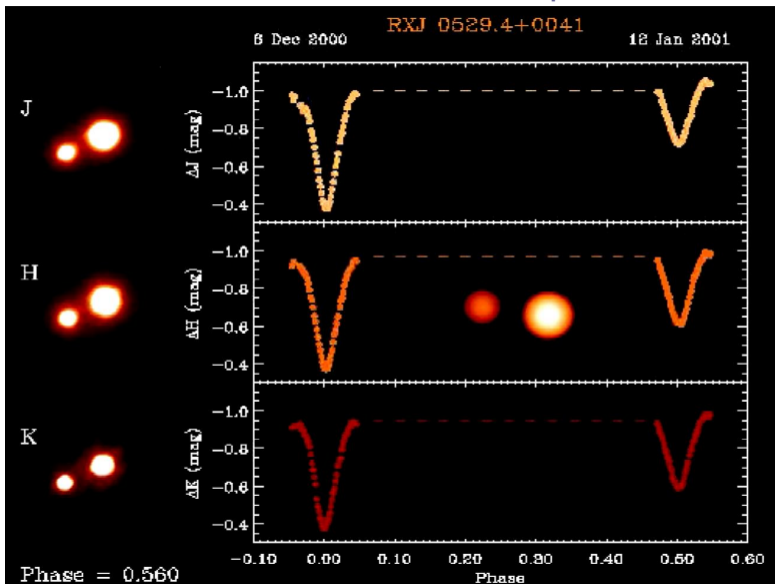
Het einde van sterren

Het einde van lichte sterren
Het einde van zware sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

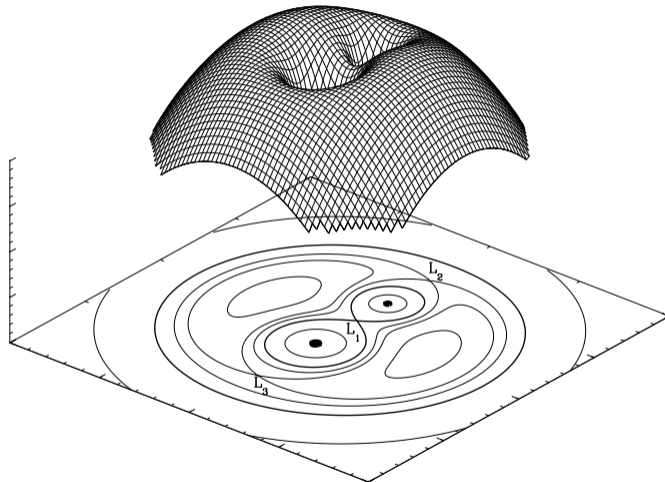
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: Van der Sluys (2006)

$$\frac{R_{\text{RL},i}}{a} \approx \frac{2}{3^{4/3}} \left(\frac{M_{(3-i)}}{M_{\text{T}}} \right)^{1/3}$$

accurate within 1% for $q_i < 0.05$
(Paczynski, 1967).

$$\frac{R_{\text{RL},i}}{a} \approx \frac{0.49 q_i^{2/3}}{0.6 q_i^{2/3} + \ln(1 + q_i^{1/3})}$$

accurate within 1% for $0 < q_i < \infty$
(Eggleton, 1983).

Stabiele (conservative) materie-overdracht

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: [Van der Sluys \(2006\)](#)

Sterren en sterevolutie

Cataclysmische variabele (CV): accretor is WD

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

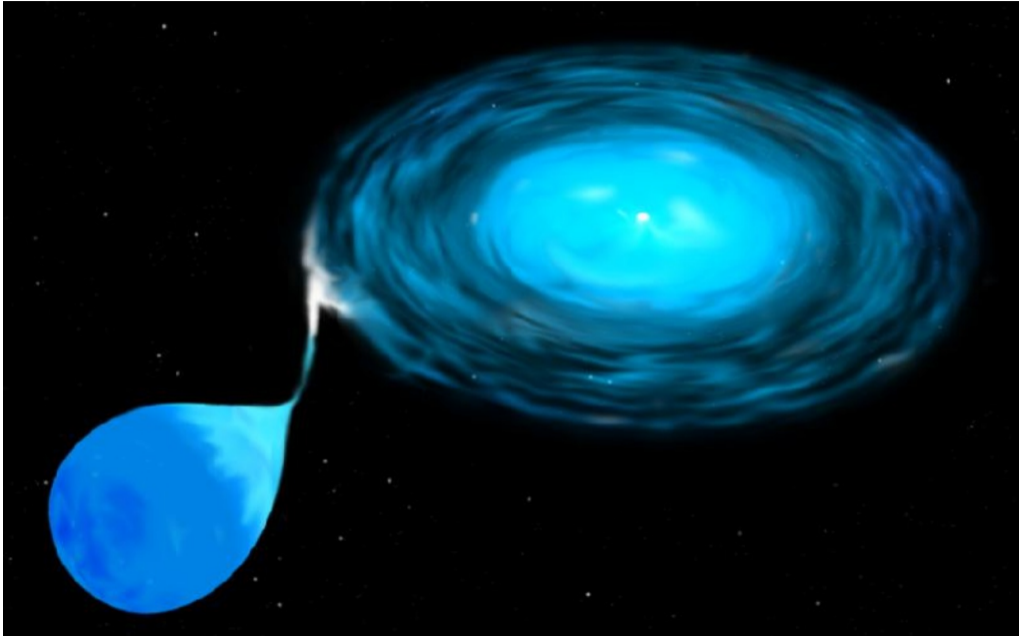
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Novae: V838 Monocerotis: ontploffing op accreterende WD

Sterren en stervolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

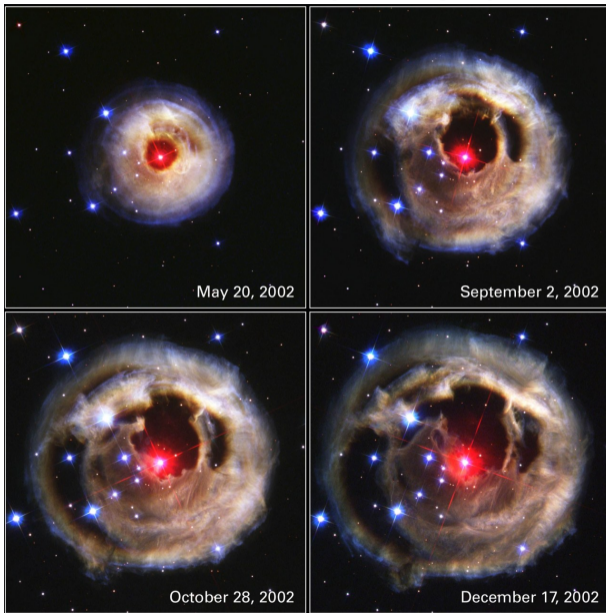
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: HST (NASA/ESA)

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

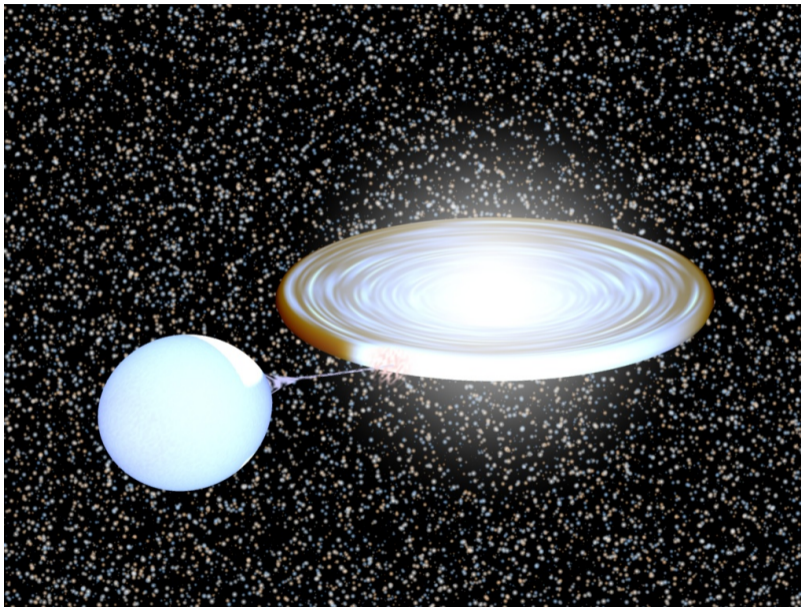
Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

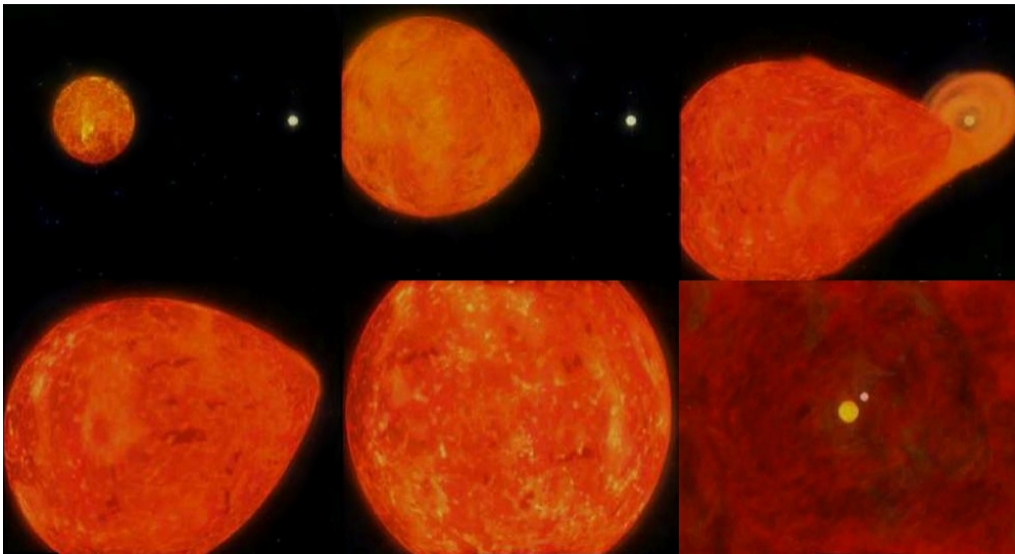
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

- Kern en begeleider spiraliseren in, E_{orb} verhit mantel en blaast die weg
- ≤ 1000 jaar - componenten veranderen niet of nauwelijks

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

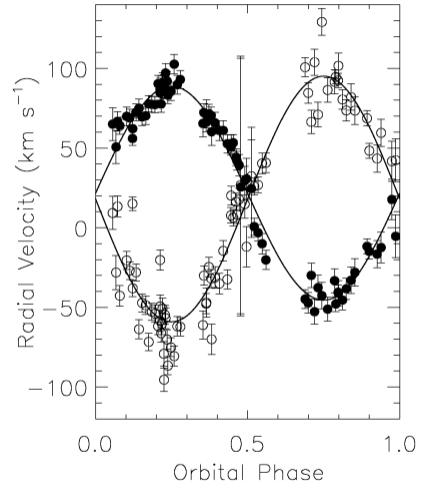
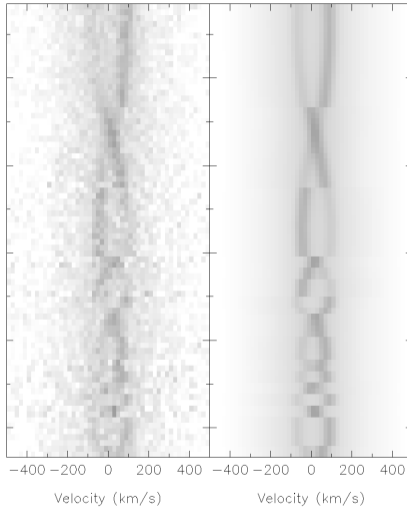
Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: Van der Sluys (2006)

- Gemiddelde grootte WD-WD baan:

- $\sim 7 R_{\odot}$

- Typische rode-reusvoorganger:

- $R_* \sim 100 R_{\odot}$

- $M_c \gtrsim 0.3 M_{\odot}$

- Conclusies:

- 1 reus paste nooit in huidige baan van WD-WD dubbelster;
- 2 Common Envelope nodig voor verklaring.

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

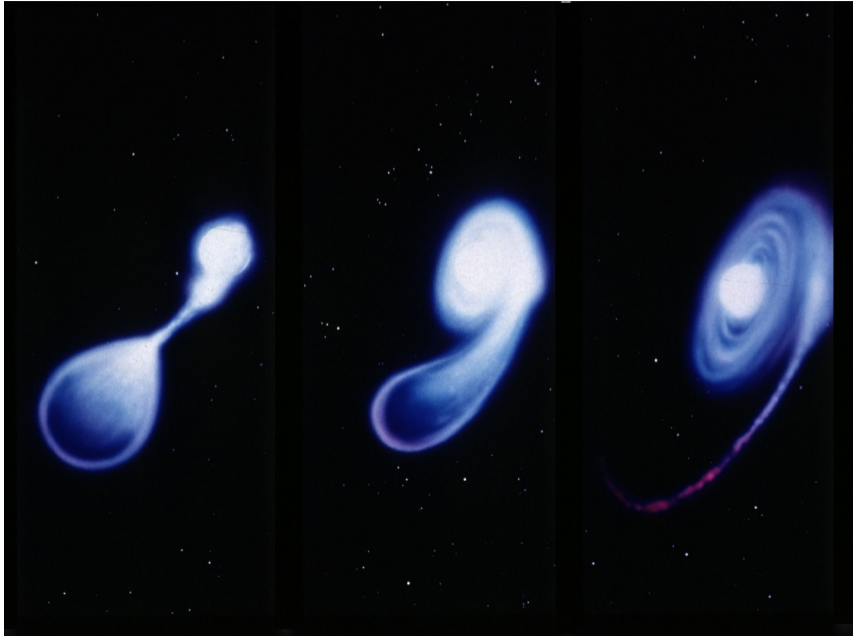
Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Samensmelten van twee witte dwergen

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

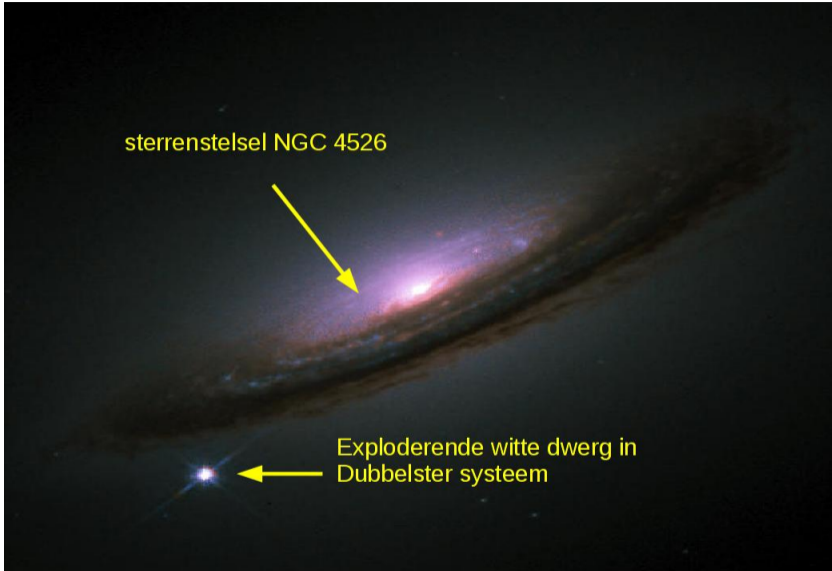
Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: HST (NASA/ESA)

- Zeldzaam maar helder: zichtbaar van verre — *standaardkaarsen*

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

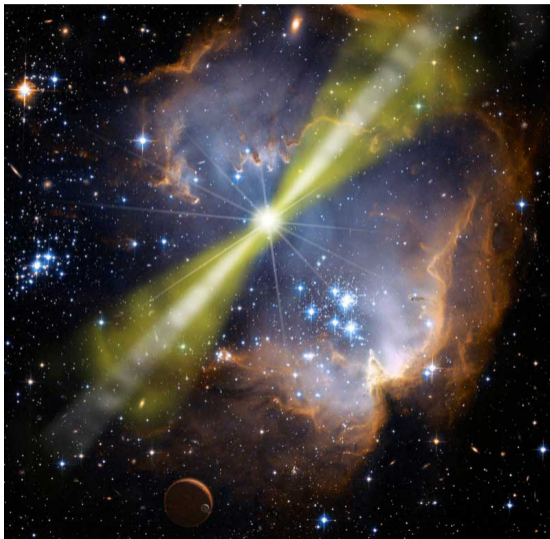
Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Artist's impression van een GRB Bron: NASA

Gammaflitsers:

- ~ 2 per dag
- $\sim 25\%$ short GRB
- duur: ~ 10 ms – 10 s
- $\sim 10^{44}$ W, circa 1 miljoen sterrenstelsels
- straling *gebeamed* door emissie in *jets*
- long GRBs gerelateerd aan supernovae
- short GRBs veroorzaakt door NS-NS en NS-BH mergers?
  - oude sterpopulaties
  - energie
  - frequentie

Sterren en stervolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

Het einde van sterren

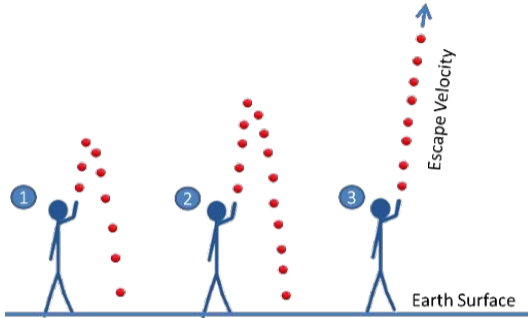
Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

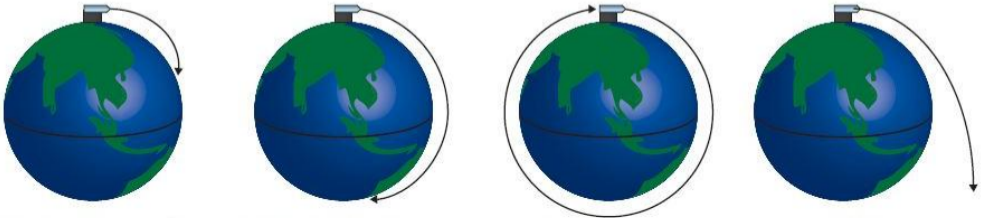
Sterrenstof!

Ontsnappingsnelheid op Aarde

40.300 km/u

11,2 km/s

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

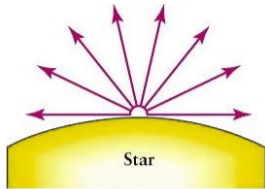
Materie-overdracht

Witte dwergen

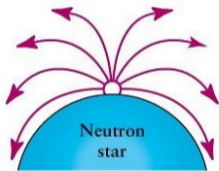
Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Zon: 618 km/s

Neutronenster: ~
100.000 km/s

Zwart gat: > 300.000 km/s
→ meer dan de lichtsnelheid!

Recept voor een zwart gat

Elk object dat voldoende wordt gecomprimeerd, wordt een zwart gat!

Sun

**Collapse to Black Hole
3 kilometers across**

Earth

**Collapse to Black Hole
1.5 centimeters across**

Sterren en
sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Licht in de buurt van een zwart gat

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

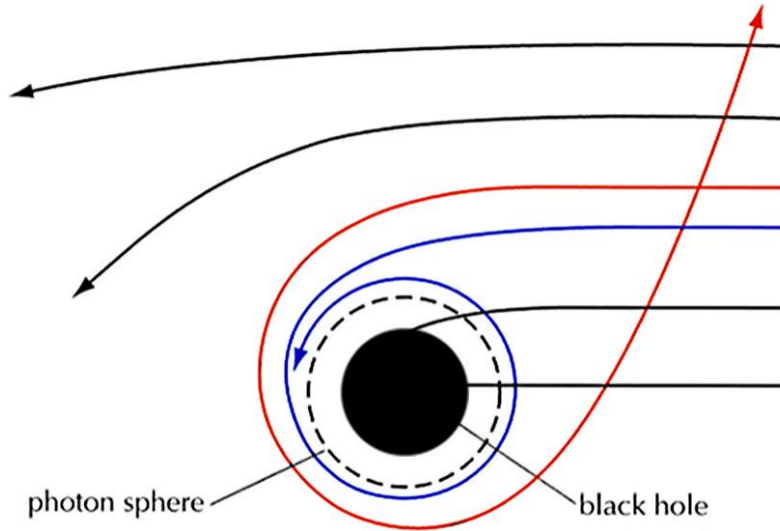
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

- **Niet waar:** een zwart gat zuigt *alles* in z'n omgeving op!
- **Wel waar:** materie dat in een zwart gat valt, komt er niet meer (in die vorm) uit.

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

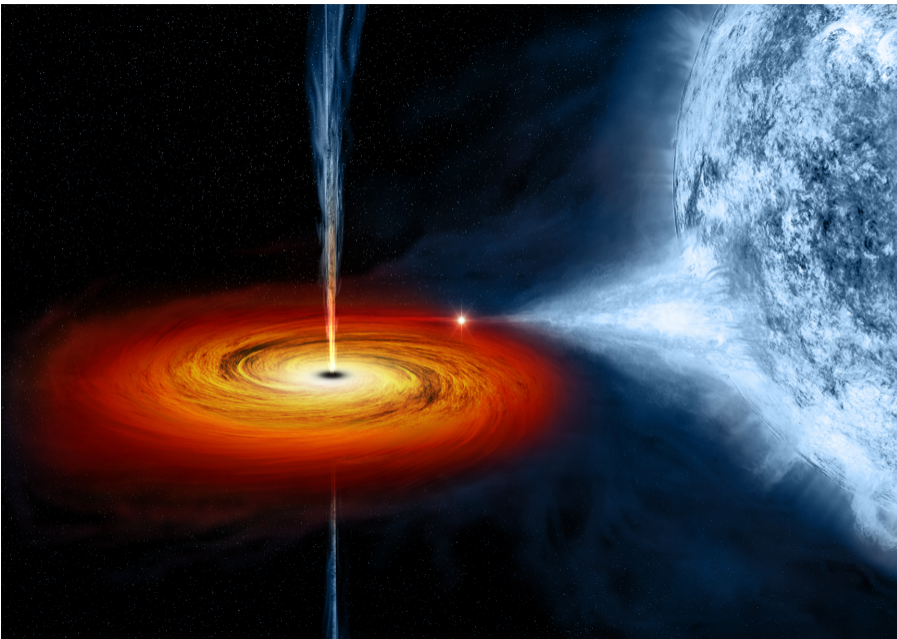
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

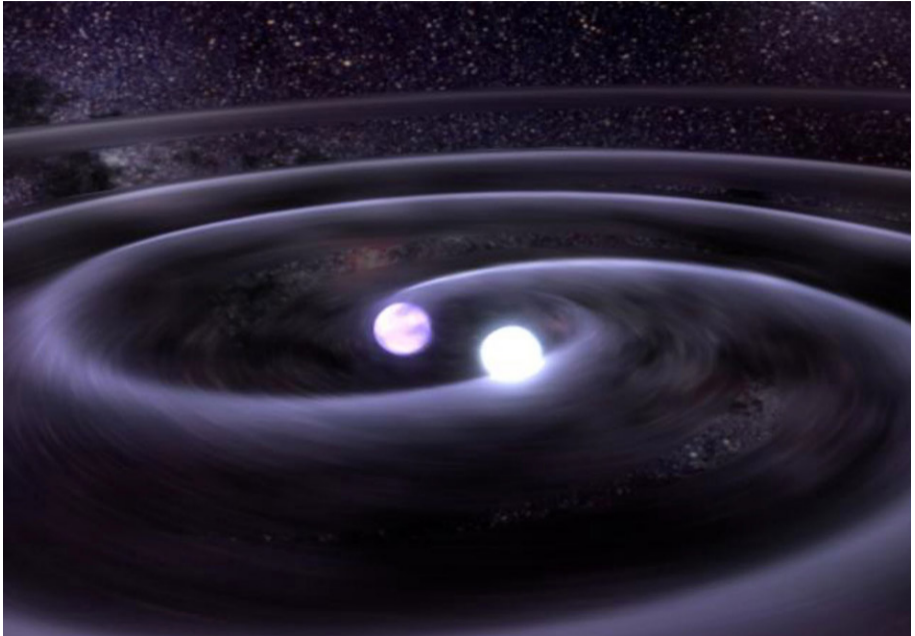
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

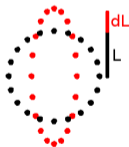
Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Gravitatiegolven...

- propageren transversaal met de lichtsnelheid
- zijn quadrupoolstraling in de eerste orde
- rekken en drukken de ruimte-tijd in twee polarisaties
- laten ons hun amplitude meten

- Strain: $h(t) = h_+(t)F_+(t) + h_\times(t)F_\times(t) = \frac{\delta L(t)}{L} \sim 10^{-22}$

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch evenwicht

Eigenschappen van sterren

Sterren in groepen

Het kleur-magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte sterren

Het einde van zware sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

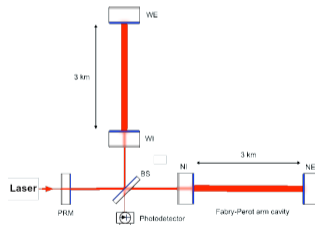
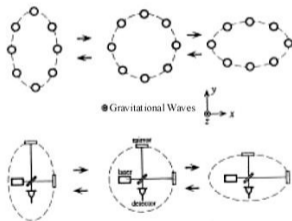
Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitationegolven

Sterrenstof

De Virgo-detector (Italië)

- LIGO Livingston, Louisiana (L1: 4 km)
- LIGO Hanford, Washington (H1: 4 km)
- Virgo: Pisa, Italië (V: 3 km)
- KAGRA: Japan (2023, 3 km)
- Indigo: India (2025+?, 4 km)

- Gevoeligheid $\sim 10^{-22} = 0,000.000.000.000.001$ mm (1/1000e atoomkern) over 3–4 km = een glaasje water t.o.v. alle oceanen op Aarde!

LIGO en Virgo detecteren de laatste minuten of seconden van een dubbelster:

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

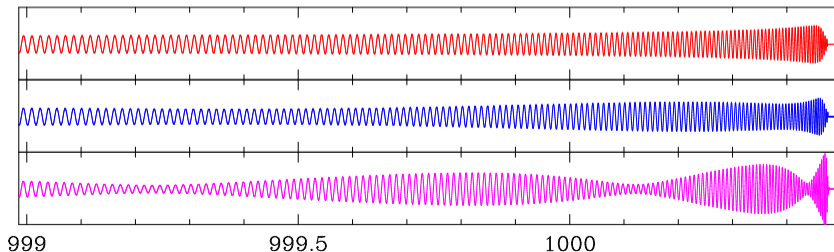
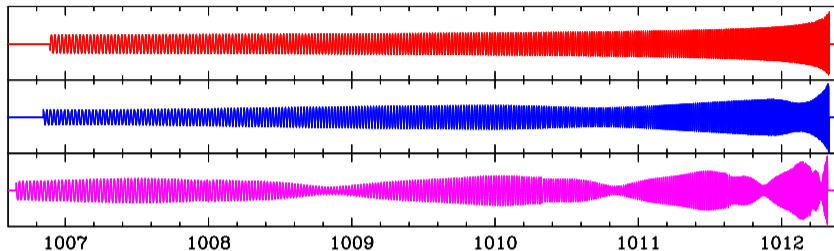
Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

$$a_{\text{spin}} \equiv S/M^2 = 0.0, 0.1 \text{ and } 0.5$$

De eerste detectie: GW 150914

Sterren en
sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

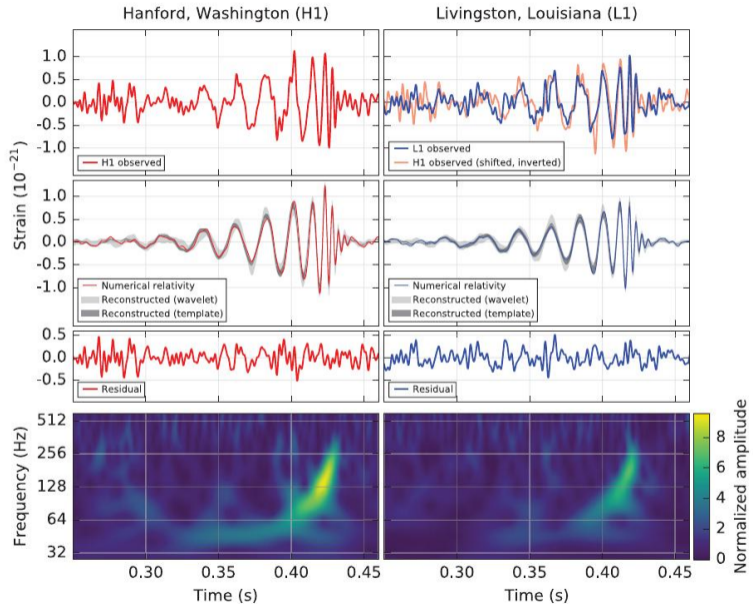
Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Bron: ligo.org

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

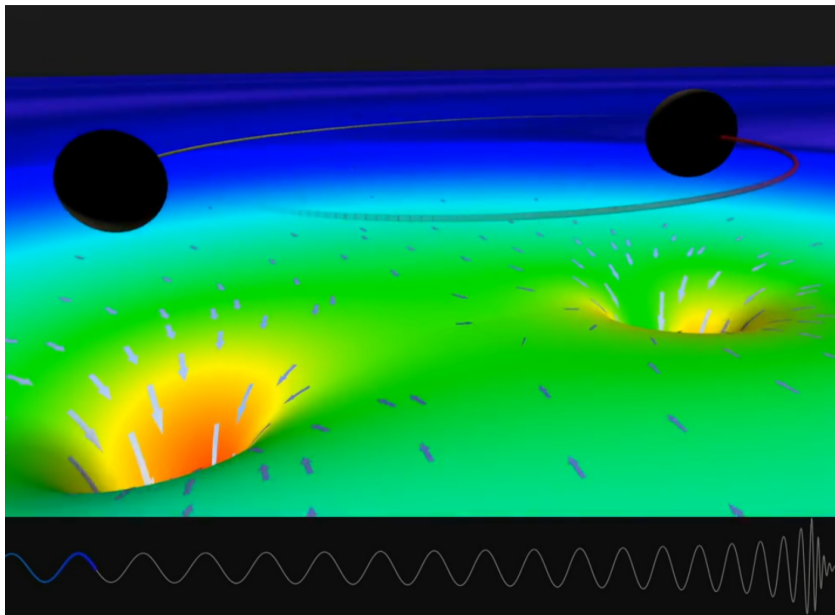
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Waargenomen kosmische signalen

Sterren en sterevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

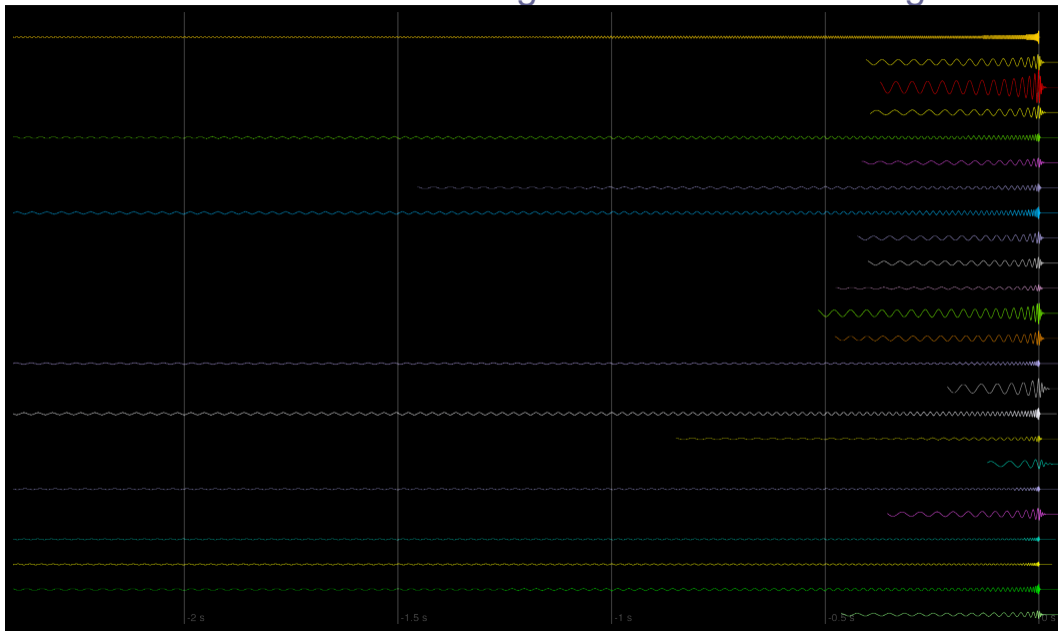
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Sterren en sterrevolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch evenwicht

Eigenschappen van sterren

Sterren in groepen

Het kleur-magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van sterren

Het einde van lichte sterren

Het einde van zware sterren

Supernovae

Dubbelsterren

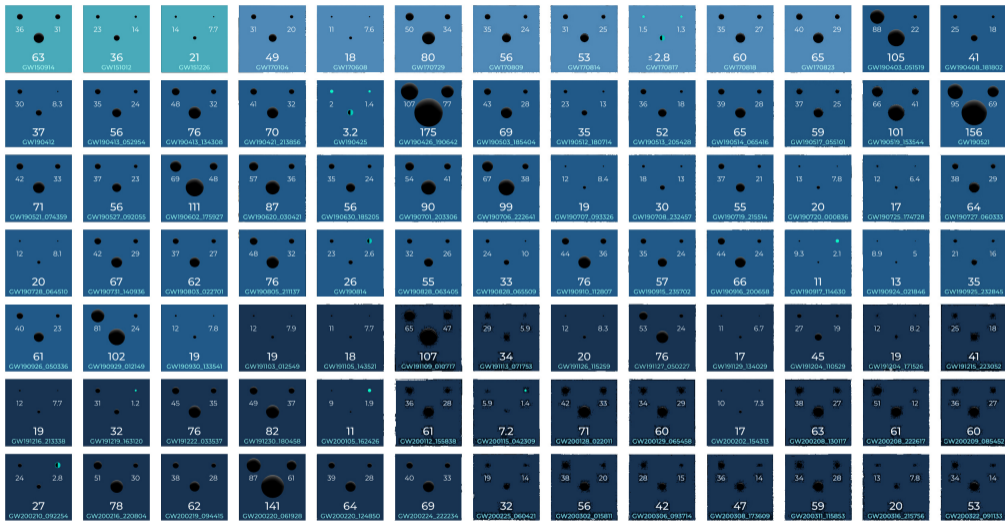
Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

Gravitielgolven

Sterrenstof

Bron: www.ligo.caltech.edu

Sterren en sterevolutie

De Zon

Sterrvorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

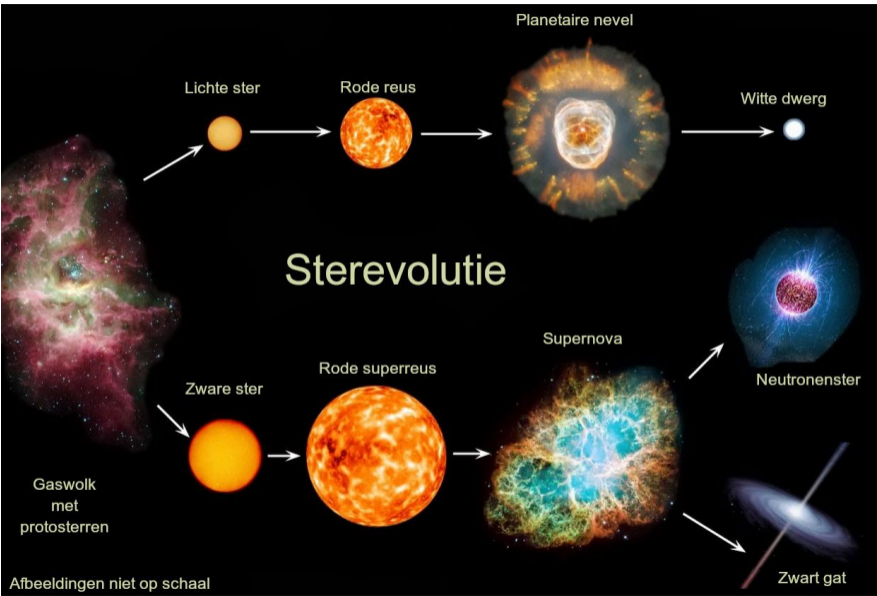
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

Wij zijn gemaakt uit sterrenstof!

Sterren en stervolutie

De Zon

Stervorming

De Orionnevel
Protoplanetaire
schijven

Het leven van sterren

Hydrostatisch
evenwicht
Eigenschappen van
sterren
Sterren in groepen
Het kleur-
magnitudediagram
Evoluerende sterren

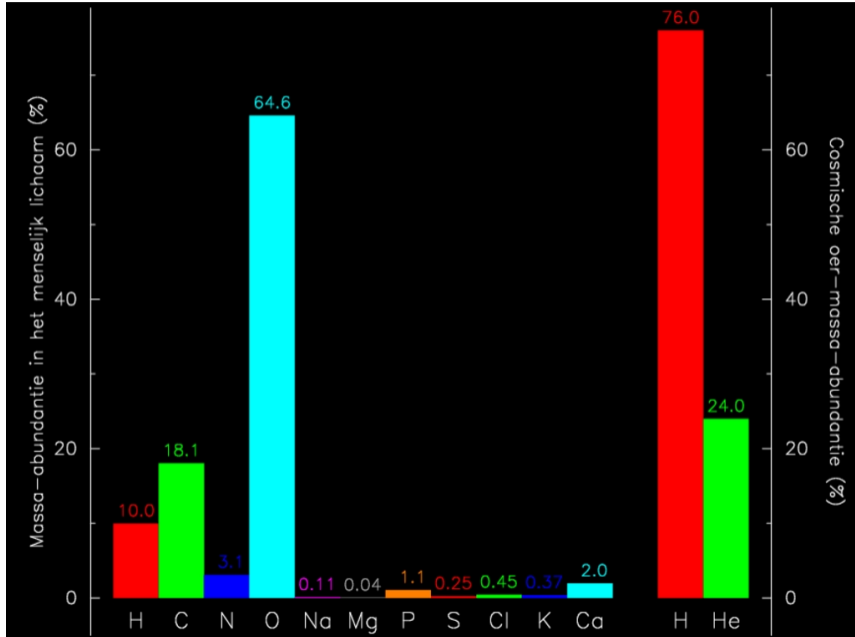
Het einde van sterren

Het einde van lichte
sterren
Het einde van zware
sterren
Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht
Witte dwergen
Zwarte gaten
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

De Zon

Stervorming

De Orionnevel

Protoplanetaire
schijven

Het leven van
sterren

Hydrostatisch
evenwicht

Eigenschappen van
sterren

Sterren in groepen

Het kleur-
magnitudediagram

Evoluerende sterren

Het einde van
sterren

Het einde van lichte
sterren

Het einde van zware
sterren

Supernovae

Dubbelsterren

Materie-overdracht

Witte dwergen

Zwarte gaten

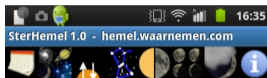
Gravitatiegolven

Sterrenstof!

<https://hemel.waarnemen.com>

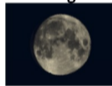
- Actuele, eenvoudig en lastiger waar te nemen hemelverschijnselen
- Zichtbaarheid van Zon, Maan, planeten, meteoren, kometen, deepsky, ISS, ...
- Astrokalenders, hemelkaarten, maanfasen, hemel vannacht, waarneemweer, tabellen
- Apps (Android/Apple), Facebook, Twitter
- ~ **10 000 pagina's**; **Geen reclame**
- ~ **1–2 miljoen** bezoekers per jaar

hemel.waarnemen.com
astrokalender

*Tijdstippen zijn in Midden-Europese
zomertijd (MEZT)*

maandag 19 augustus

03.26: De Maan is in het punt van zijn baan dat het dichtst bij de Aarde ligt: het **perigeum**. De afstand tussen de Aarde en de Maan bedraagt 362264 km. De **schijnbare diameter** van de Maan is groter dan gemiddeld (32'59,1"), door de kleinere afstand. De Maan is op dit moment **wassend**, voor 94% verlicht en hij is vrijwel de gehele nacht zichtbaar; 's avonds in het (zuid)oosten en tegen de ochtend in het westen of

Deze lezing en links op <https://hemel.waarnemen.com/cursus>